

ФІНАНСОВА СПРОМОЖНІСТЬ ОРГАНІЗАЦІЙ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ В КОНТЕКСТІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЇХ ІНСТИТУЦІЙНОЇ СПРОМОЖНОСТІ

Костенко А. М.,

кандидат політичних наук, доцент,

доцент кафедри психології, політології та соціокультурних технологій

Сумського державного університету,

докторант кафедри політології та державного управління

Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича

У статті представлено оцінку забезпечення фінансової сталості інститутів громадянського суспільства в Україні. В аналізі застосовано чотири індикатори фінансової сталості (за типами джерел фінансування): міжнародне грантове фінансування, фінансова підтримка з державного й місцевого бюджетів, надходження від надання послуг, членські внески.

В статті представлена оцінка забезпечення фінансової устійливості інститутів громадянського суспільства в Україні. В аналізі застосовано чотири індикатори фінансової устійливості (за типами джерел фінансування): міжнародне грантове фінансування, фінансова підтримка з державного й місцевого бюджетів, надходження від надання послуг, членські внески.

The article explores an assessment of the financial sustainability of civil society institutions in Ukraine. The analysis is based on four indicators of financial sustainability (by type of sources of funding): international grant financing, financial support from the state and local budgets, receipt of services, membership fees.

Ключові слова: інституційна спроможність організацій громадянського суспільства, фінансова життєдіяльність, фінансова підтримка інститутів громадянського суспільства, грантова діяльність.

Постановка проблеми. Громадянське суспільство охоплює широкий спектр організованих та неорганізованих груп, які демонструють власну роль як посередників між державою та суспільством. Хоча і спостерігається зростання впливу та сили акторів громадянського суспільства як на національному, так і глобальному рівнях, такий вплив здатні здійснювати інституційно спроможні організації.

Тобто поєднання високого ступеня інституціоналізації громадянського суспільства та добровільної політичної участі індивідів/груп у громадському житті спільнот здатні забезпечити модернізаційний розвиток держави [1].

У науковому дискурсі виділено дві умовних стадії розвитку вітчизняного громадянського суспільства: стадія становлення у період з кінця 1980-х рр. до «помаранчевої революції» 2004–2005 рр. та стадію інституалізації – від постпомаранчевого періоду до Євромайдану та «Революції гідності» 2013–2014 рр. [2]. Як відомо, до структурних елементів інституційної спроможності організацій громадянського суспільства (ОГС) зараховують: організаційну спроможність, фінансову життєдіяльність, громадянське представництво, надання послуг, інфраструктура, ставлення з боку громадськості та правове середовище. За даними дослідження Індексу Сталості розвитку організацій громадянського суспільства України в 2015 р., їх загальний рівень сталості порівняно з попередніми роками дещо покращився [3]. Так, позитивні зрушення відбулися в сфері інституційної спроможності організацій, залученості прихильників, громадському представництві і ставленні з боку громадськості до ОГС. У значній кількості ОГС є стратегічні плани, та вони активніше залучають цільові групи до своєї діяльності. ОГС покращили врядування та внутрішній менеджмент. ОГС активно просували прийняття багатьох законопроектів протягом року та координували свої зусилля з органами влади по втіленню різноманітних національних ініціатив. Ставлення з боку громадськості до ОГС покращилось та багато активістів громадянського суспільства були обрані до парламенту, боролись із корупцією та просували реформи. Проте протягом останніх років Україна продовжувала переживати глибоку економічну кризу, що позначилось на зменшенні як фінансування ОГС із боку бізнесу і держави, так і міжнародної грантової підтримки. Тому варто наголосити, що досягнення фінансової сталості організацій залишається важливим індикатором їх прогресу. В цьому контексті важливим є аналіз фінансової спроможності організацій громадянського суспільства в Україні в контексті забезпечення їх інституційної спроможності.

Теоретико-методологічні та інституційні питання взаємодії суспільства і влади вивчають вітчизняні науковці: Т. Бельська [1], М. Бойчук [2], Г. Зеленько [3], А. Карась [4], А. Колодій [5], П. Кутуєв [6], Л. Новоскольцева [7], В. Степаненко [8], О. Чувардинський [9] та ін. Важливим є досвід зарубіжних вчених, які досліджували громадянське суспільство (Е. Арато [10], Ю. Габермас [11], Е. Геллнер [12], Дж. Кін [13], Н. Розенблум [14], М. Уольцер [15], Е. Шилз [16] та ін.)

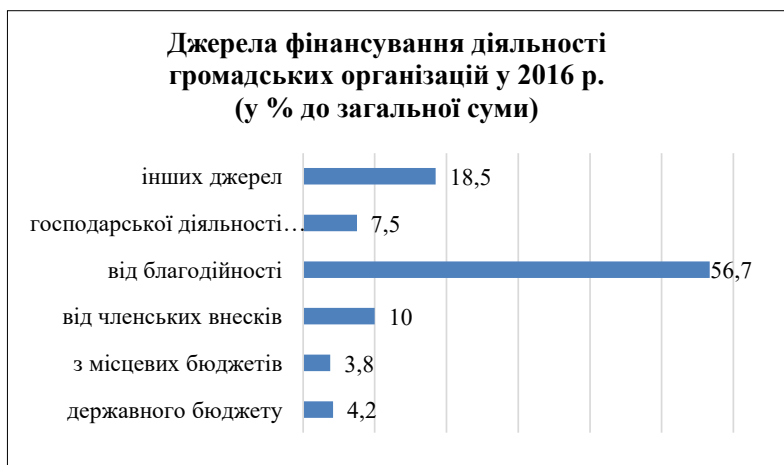
Незважаючи на широкий спектр досліджень, однак відчувається брак аналізу фінансової життєдіяльності ОГС в Україні.

Мета статті – оцінити фінансову спроможність організацій громадянського суспільства в Україні в контексті забезпечення їх інституційної спроможності.

Виклад основного матеріалу. Організації, які працюють за різними тематичними напрямками, помічали, що рівень донорської підтримки сфери демократизації та прав людини з роками змінювався. Хоча після Революції гідності така підтримка помітно зросла, гарантій їх збереження немає. З огляду на це серйозний підхід до забезпечення фінансової сталості є не примхою, а необхідністю. Так, річний бюджет пересічної української громадської організації становить близько 50–60 тис. грн., а основні надходження забезпечують переважно місцеві благодійники та іноземні донори [17, с. 111].

У 2016 р. для своєї діяльності громадські організації з різних джерел отримали 6,2 млрд грн, що на 2% менше, ніж у 2015 р. Основну частину становили надходження від благодійності – 3,5 млрд грн, або 56,7% від загальної суми фінансування. Від членських внесків отримано 623 млн грн, або 10%, господарської діяльності товариств, підприємств, створених громадськими організаціями для виконання їх мети та напрямів діяльності – 468,8 млн грн, або 7,5 % [18]. Як бачимо з Діаграми 1, інститути громадянського суспільства рідко отримують надходження від надання послуг. Членські внески ще не є головним джерелом фінансування ОГС.

Основним джерелом фінансування громадських організацій є гранти та програми технічної допомоги, які фінансувалися коштом інших країн. Україна залишається головною цільовою країною для міжнародних донорів із найбільшою часткою міжнародної донорської допомоги серед країн Східного партнерства.

Діаг. 1. Джерела фінансування діяльності громадських організацій у 2016 р.

За результатами моніторингу проектів, проведеного Мінекономрозвитку, впродовж 2017 р. в Україні реалізувалось 547 проектів міжнародної технічної допомоги (далі – МТД) загальною кошторисною вартістю 5,7 млрд дол. США [19].

Найбільшими донорами для України є Сполучені Штати Америки (близько 370 млн дол. США щороку) та Європейський Союз (близько 310 млн євро щороку, які включають, зокрема, секторальну бюджетну підтримку). Інші донори – Канада, ФРН, Нідерланди, Швеція, Швейцарія, Японія, Данія, організації системи ООН, Світовий банк, ЄБРР.

Наявна підтримка з боку ЄС у здійсненні реформ в Україні складається з різних видів фінансової та технічної допомоги. ЄС створило низку унікальних механізмів підтримки [20, с. 7]:

1) Група Європейської Комісії з підтримки України під керівництвом П. Балаша [21], яка має забезпечувати основну координацію роботи Єврокомісії щодо підтримки України, залучення спеціалістів із країн-членів ЄС;

2) Консультативна Місія Європейського Союзу з реформи цивільного сектору безпеки ставить перед собою завдання утвердження верховенства права в Україні. Місія була створена на прохання офіційного Києва. Вона стосується реформування міліції, Прикордонної служби та Служби безпеки, судової системи та прокуратури;

Діаг. 2. Динаміка залучення міжнародної технічної допомоги

3) підтримка реформ у сфері юстиції в Україні [21] – проект, що надає допомогу в розробленні загальної стратегії реформ сектору юстиції. Ця ініціатива об'єднує більшість установ сфери правосуддя України для того, щоб розробити і впровадити загальну і колективну стратегію реформ;

4) «Європейський порядок денний реформ» [22] – своєрідна дорожня карта надання підтримки ЄС, яка охоплює широкий спектр заходів, що містять пріоритетні напрями реалізації реформ Уряду України: від політичних, економічних питань до освітніх науково-технологічних. Представники ЄС у деклараціях ув'язують надання макрофінансової допомоги із виконанням цього документа.

Перелік програм, ініціатив, рамок підтримки України не є вичерпним, є багато інших (окремо від країн-членів ЄС), однак зазначені вище є найбільш помітними щодо реформування. Так, була відчутною підтримка Євросоюзу зусиль громадянського суспільства України, спрямованих на реформування державної служби, фінансування партій із державного бюджету [20, с. 7].

Проаналізувавши карту залучення міжнародної допомоги [23], бачимо, що всі доступні для участі програми / проекти та програмні документи з міжнародного розвитку спрямовані на допомогу з виконання Україною міжнародних зобов'язань, стабілізацію соціально-економічної ситуації та посилення громадянського суспільства.

Що стосується розвитку громадянського суспільства, то ЄС фінансує Проект «Підтримка Української регіональної платформи громадських ініціатив», який спрямований на місцеві організації, зокрема ті, що знаходяться у сільських та віддалених місцевостях, Проект «Європейський інструмент з демократії та прав людини», «Інструмент стабільності». США також фінансує широкий спектр програм для інститутів громадянського суспільства. Так, це програма «Відкритий світ», що спрямована на зміцнення співробітництва та взаєморозуміння через обмін досвідом між фахівцями у різних галузях на міжнародному рівні, проекти «Зміцнення потенціалу громадянського суспільства України», де залучаються неурядові організації до надання соціальних послуг у регіонах, «Громадяни в дії», в якому передбачено створення сприятливого середовища для діяльності громадянського суспільства в Україні», «Зміцнення потенціалу громадянського суспільства України» («Проект розвитку спроможності громадянського суспільства в Україні») та «RADA: підзвітність, відповідальність, демократичність».

Експерти Української національної платформи Форуму громадянського суспільства Східного Партнерства (УНП ФГС СхП) за підтримки проекту «Громадська синергія» проаналізували досягнення Спільного робочого документа «Східне Партнерство – 20 очікуваних досягнень до 2020 року: фокусуючись на головних пріоритетах та реальних результатах» та вказали наявні та потенційні перепони на шляху наближення до поставлених цілей 2020 р. [24, с. 10]. Так, у розділі «горизонтальні» досягнення (міжсекторального характеру) зазначено, що ціль щодо підсилених менеджерських якостей та технічних знань організації громадянського суспільства реалістична за умови підтримки організаційної спроможності стейкхолдерів та створення можливостей для експертного розвитку. Ця ціль є надзвичайно важливою з точки зору підтримки сталого розвитку НУО, водночас треба шукати й різні можливості для ресурсної підтримки такої сталості на регіональному рівні, сприяти ухваленню рішень, які б давали змогу фінансувати незалежні НУО з боку держави, при цьому зберігаючи незалежність їхньої діяльності. З огляду на це було рекомендовано для розвитку спроможності НУО та підтримки технічної експертизи в ключових секторах системно розвивати організаційну спроможність НУО, системи політик та внутрішньої регламентації, що може стати однією із наскрізних складових частин проектів допомоги, прозорості, підзвітності, підтримувати експертну діяльність паралельно з розвитком організації. На регіональному рівні задля підвищення спроможності органів місцевого

самоврядування треба розвивати прозорі механізми співпраці з НУО на організаційному рівні, сприяти спроможності регіональної влади в підготовці та адмініструванні відповідних проектів-ініціатив шляхом навчання розроблення та реалізації проектів, запровадженні прозорих політик контролю над імплементацією з боку незалежних наглядових рад. Доцільно запроваджувати розвиток державних фондів задля підтримки ініціатив НУО.

Інституційний розвиток громадських організацій, розробка стратегічних планів, правил і процедур внутрішнього менеджменту, демократичне урядування та річне звітування є пріоритетом для більшості міжнародних програм технічної допомоги, що працюють в Україні. Підтримка організацій громадянського суспільства спрямована на забезпечення їх активної участі в демократичних змінах та підвищення їх ефективності в обстоюванні прав й інтересів громадян та здійсненні громадського контролю за діями влади. Оцінка стану громадянського суспільства та політики донорів в Україні свідчить про те, що практично всі кошти були призначені для підтримки конкретних видів діяльності та проектів, що іноді призводило до появи «проектно-залежного» підходу. Надання організаціями громадянського суспільства послуг значною мірою залежить від фінансування іноземних донорів. Як результат, організації громадянського суспільства більше дотримуються пріоритетів і вимог донорів, аніж потреб і запитів своїх цільових груп.

Ситуація з диверсифікацією джерел фінансування ІГС суттєво не змінюється впродовж останнього десятиліття, хоча з'являються нові тенденції. Останніми роками спостерігається зниження обсягів підтримки з боку міжнародних донорів і технічної допомоги (особливо на місцевому рівні), оскільки іноземні донори тепер зосередилися на конкретних проблемах і потребують спеціалізованої експертизи. Проте позитивну динаміку мають надходження з державного та місцевих бюджетів. Більшість регіонів нині здійснює фінансування розвитку громадянського суспільства. Деякі міста та обласні центри запровадили конкурси грантів, що фінансуються з місцевих бюджетів, із метою підтримки проектів ОГС.

Відповідно до звіту про виконання планів заходів із реалізації Національної стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2016–2020 роки (далі – Стратегія) [25] Міністерства розвитку у співпраці з інститутами громадянського суспільства розроблений проект Постанови Кабінету Міністрів України «Про внесення зміни до Порядку проведення конкурсу з визначення програм (проектів, заходів), розроблених інститутами громадянського суспільства, для виконання (реалізації) яких надається фінансова підтримка». Проектом, зокрема, передбачається удосконалення процедури проведення конкурсу місцевими органами виконавчої влади, розширення переліку організацій, щодо підтримки програм (проектів, заходів) яких застосовується конкурсна процедура, перегляд переліку документів, які подаються учасниками конкурсу тощо [26]. Крім того, Мінсоцполітики у 2017 р. працювало над розробленням пропозицій для місцевих органів виконавчої влади щодо проведення моніторингу надання соціальних послуг та запровадження незалежного оцінювання якості надання соціальних послуг.

У межах проекту щодо механізмів ефективного реалізації Стратегії експерти ВГО «Асоціація сприяння самоорганізації населення» [27] в коаліції з 25 регіональними експертами провели комплексне оцінювання: регіональних програм розвитку, планів заходів, діяльності координаційних рад, підрозділів із комунікацій ОДА, КМДА, аналіз сайтів облрад, ОДА, КМДА, експертних думок та надали рекомендації органам влади всіх рівнів.

Загальний обсяг фінансування регіональних програм сприяння розвитку громадянського суспільства по Україні станом на 01.01.2018 р. становив 321 825 000 грн, однак результати аналізу цих програм свідчать про те, що в них відображено лише 53% від усіх завдань Стратегії. Лише 15 з 25 областей виконали ці регіональні програми більш ніж на 50%.

Найбільші суми фінансування передбачені в Київській міській програмі – 86 514 400 грн та у Харківській обласній програмі – 68 910 000 грн, найменші обсяги фінансування – у Тернопільській (612 000 грн) та Кіровоградській (594 400 грн) обласних програмах. В середньому на кожну регіональну програму припадає по 12 713 800 грн [28].

Проведене дослідження регіональних програм та планів заходів із реалізації у 2017 р. Національної стратегії показало наявність багатьох успішних прикладів підтримки та співпраці органів публічної влади з ІГС. Поряд із цим було зазначено, що чимало завдань регіональних програм та планів мають декларативний характер, не містять конкретних дій, строків виконання та чітко визначених відповідальних виконавців, не підкріплені ресурсним та інформаційним забезпеченням. Крім того, зазначалося, що фінансовий складник програм здебільшого відірваний від їх змістовної частини.

На регіональному рівні фінансова підтримка громадських організацій надається, насамперед, на підтримку молодіжних та дитячих громадських організацій, а також організацій інвалідів та ветеранів. Це пов'язано з вимогою ст. 91 Бюджетного кодексу України щодо внесення до видатків місцевих бюджетів видатків на програми місцевого значення щодо дітей, молоді, жінок, сім'ї та місцеві програми соціального захисту окремих категорій населення.

Підтримка організацій громадянського суспільства на регіональному рівні здійснюється в основному через конкурси, що проводяться підрозділами обласних державних адміністрацій, відповідальними за питання внутрішньої політики та комунікацію з громадянським суспільством. Очевидним рекордсменом у частині підтримки проектів, розроблених інститутами громадянського суспільства у сфері роботи з дітьми та молоддю, є Сумська область. Загальна сума коштів, яку виділено інститутам громадянського суспільства на реалізацію проектів переможців конкурсу за рахунок коштів обласного бюджету, у 2017 р. становить 1,2 млн грн, у 2016 р. було виділено 1 млн грн. У Сумській області також було визначено переможців конкурсу проектів, розроблених громадськими, благодійними організаціями, творчими спілками, для виконання (реалізації) яких надається фінансова підтримка коштом обласного бюджету в 2016 р. Конкурс проводиться з метою розвитку інститутів громадянського суспільства області, підтримки їх ініціатив, сприяння впровадженню актуальних та суспільно-значущих проектів громадськості.

Загальна сума коштів, яку було виділено в 2016 р. зазначеним громадським та благодійним організаціям, творчим спілкам на реалізацію проектів переможців конкурсу коштом обласного бюджету, становить 160 тис грн [29, с. 177].

Загалом можемо зазначити, що конкурси громадських проектів, які нині впроваджуються в усіх регіонах України, сприяють формуванню відповідальності та свідомості громадськості. Водночас варто враховувати, що ці конкурси малобюджетні, тому вони не тільки вирішують бюджетні проблеми, а й допомагають вирішити локальні, побутові проблеми (наприклад, установа дитячих майданчиків чи зупинок); іноді конкурси є непрозорими, незрозуміло, як обирають переможців; більшість ІГС не бажають брати участь у проведенні конкурсів, зважаючи на незначні обсяги фінансового забезпечення і складність в оформленні фінансової звітності за використання бюджетних коштів.

ОГС дедалі частіше використовують різні методи залучення коштів від громадян. До них належать Facebook, краудфандингові платформи, як-от Українська біржа благодійності, Спільнокошт, скриньки для пожертвувань та кампанії через SMS. Дослідження, проведене Українським форумом благодійників [30], виявило, що 2% населення здійснило пожертвування різними способами. Найбільші пожертви були зроблені через інтернет, і найбільшу кількість пожертвувань було зібрано через скриньки для пожертвувань. У 2013 р. Національний банк України дозволив благодійним організаціям і фондам здійснювати пожертвування через банкомати, що дало змогу зробити збір коштів більш прозорим.

Висновки. Отже, ОГС поступово розширюють власні джерела фінансування, хоча нині міжнародні донори залишаються головним джерелом підтримки громадського сектора (проте не єдиним). Спостерігається розширення фінансування з державного та місцевих бюджетів, а також залучення коштів бізнесу, благодійних внесків тощо.

Найбільше коштів ІГС витрачають на благодійну діяльність, а також на оплату праці. Так, відповідно до даних статистики у 2016 р. ОГС використано на благодійну діяльність – 32,4% (1,8 млрд грн); оплата послуг та праці становила 23,4% (1,3 млрд грн) та 16,7% (0,9 млрд грн) використаних коштів відповідно.

Таким чином, можемо стверджувати, що універсальних ефективних порад для розвитку фінансової сталості немає. Кожна організація, вірогідно, зіткнеться із певними фінансовими труднощами. Їхній характер залежатиме від регіону діяльності організації (а, отже, і перспектив отримання фінансової підтримки від бізнесу), політичної атмосфери в органах місцевої влади, здатності залучити ресурси новооб'єднаних громад і багатьох інших таких обставин.

Спостерігаються труднощі при наданні державного фінансування громадських організацій в Україні, яке часто є формальним і непрозорим, нема довгострокового державного фінансування, не створено потужних фондів із підтримки громадських організацій. Фінансова підтримка державною владою громадських організацій є несистемною. Така ситуація часто пов'язана з тим, що представники влади бачать в ОГС конкурентів, а не партнерів. А в ситуації зменшення фінансової підтримки з боку міжнародних партнерів ОГС мають розвивати спонсорську допомогу і системніше залучати добровільні пожертвування.

Література:

1. Бельська Т.В. Глобальне громадянське суспільство: сутність, г'єнеза та вплив на державну політику України : монографія / за наук. ред. Е.А. Афоніна. Київ : ВАДНД, 2016. 300 с.
2. Бойчук М.А. Влада і громадянське суспільство: механізми взаємодії : Монографія. Київ : Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2007. 211 с.
3. Зеленько Г.І. Політична матриця громадянського суспільства: досвід країн Вишеградської групи та України. Київ : Знання, 2007. 336 с.

4. Карась А. Філософія громадянського суспільства в класичних теоріях та некласичних інтерпретаціях : монографія. Київ, Львів, 2003.
5. Колодій А.Ф. На шляху до громадянського суспільства. Теоретичні засади й соціокультурні передумови демократичної трансформації в Україні : монографія. Львів : Видавництво «Червона Калина», 2002. 276 с.
6. Кутуев П.В. Трансформації модерну: інституції, ідеї, ідеології : монографія. Херсон : Видавничий дім «Гельветика», 2016. 516 с.
7. Новоскольцева Л.О. Політичні аспекти становлення громадянського суспільства в Україні : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02. Чернівці, 2009. 20 с.
8. Степаненко В.П. Громадянське суспільство: дискурси і практики. Київ : Інститут соціології НАН України, 2015. 420 с.
9. Чувардинський О.Г. Громадянське суспільство в Україні : становлення, функціонування, перспективи розвитку : автореф. дис. ... д-ра політ. наук : 23.00.02. Львів, 2008. 31 с.
10. Арато Е. Відродження, занепад і реконструкція концепції громадянського суспільства. *Політична думка*. 1996. № 1. С. 25–31.
11. Габермас Ю. Структурні перетворення у сфері відкритості: дослідження категорії громадянського суспільства / пер. з нім. Львів : Літопис, 2000. 318 с.
12. Геллнер Э. Условия свободы. Гражданское общество и его исторические соперники. Москва : Ad Marginem, 1995, 190 с.
13. Кін Дж. Громадянське суспільство. Старі образи, нове бачення / Пер. з англ. О. Гриценко. Київ : К. І. С., 2000. 192 с.
14. Rosenblum N. Membership and Morals: the Personal Uses of Pluralism in America. Princeton, N.J. : Princeton University Press, 1998. 367 p.
15. Walter M. Equality and Civil Society / Eds. by S. Chambers, W. Kymlicka. *Alternative Conceptions of Civil Society*. Princeton, 2002. P. 39.
16. Шилз Е.А. Нація, національність, націоналізм і громадянське суспільство. *Незалежний культурологічний часопис «І»*. 2001. № 21. URL: <http://www.ji.lviv.ua/n21texts/shilz.htm/>
17. Петрушенко Ю.М. Шляхи удосконалення фінансової політики стимулювання діяльності громадських організацій в Україні. *Механізми регулювання економіки*. 2014. № 1. С. 110–120.
18. Доповідь «Діяльність громадських організацій в Україні». URL: http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/publpolit_u.htm.
19. Інформація щодо міжнародної технічної допомоги, що надається Україні за результатами проведеного Мінекономрозвитку моніторингу проектів у 2017 року. Київ, 2018. <http://www.me.gov.ua/Documents/Download?id=c60809df-8bf7-4375-ba67-b64efb4b5779>.
20. Як Євросоюз міг би пришвидшити реформи в Україні? *Дослідження Інституту світової політики*. Київ, 2015. 27 с.
21. Support Group for Ukraine. Press Release, European Commission, April 9, 2014. URL: http://europa.eu/rapid/press-release_IP-14-413_en.htm.
22. Фінансова підтримка ЄС для України. Матеріали Представництва ЄС в Україні. URL: http://eeas.europa.eu/delegations/ukraine/eu_ukraine/tech_financial_cooperation/index_uk.htm.
23. Карта залучення міжнародної допомоги. URL: <https://www.kmu.gov.ua/storage/app/media/uploaded-files/karta-dopomogi-26-06-2015.pdf>.
24. Україна в координатах Східного Партнерства 2017–2020 рр. / Експертна оцінка Спільного робочого документу «Східне Партнерство – 20 очікуваних досягнень до 2020 р.: фокусуючись на головних пріоритетах та реальних результатах». Київ, 90 с.
25. Національна стратегія сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2016–2020 роки. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/ru/68/2016#n25>.
26. Звіт про виконання плану заходів на 2017 рік з реалізації Національної стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2016–2020 роки. URL: https://www.kmu.gov.ua/storage/app/media/17-civik-2018/rubrik_spryannia/project-zvit_Naczstrategie_2017.doc.
27. Асоціація сприяння самоорганізації населення. URL: <http://samoorg.com.ua/>.
28. Оцінка стану виконання Національної стратегії розвитку громадянського суспільства. *Аналітичний дайджест «Асоціація сприяння самоорганізації населення»*. 2018. № 7.
29. Існуючі механізми співпраці органів державної влади з організаціями громадянського суспільства в контексті реалізації Національної стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні 2016–2020 рр. Київ : Ваїте, 2016. 280 с.
30. Українським форумом благодійників. URL: <http://ufb.org.ua/main.htm>.